

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Міста Давньої Русі

«СТАРОДАВНІЙ СВІТ»

КИЇВ • 2014

Передгороддя Чернігова

У статті аналізуються матеріали археологічних досліджень з топографії та забудови Передгороддя давньоруського Чернігова.

Ключові слова: Чернігів, забудова, археологічні дослідження.

У 2012 р. в Москві відбулася конференція, присвячена утворенню давньоруської державності, на якій автор виголосив доповідь, присвячену структурі міста X ст. та визначив розмір укріпленої площі Чернігова давньоруського часу. Зокрема було зазначено, що територія Передгороддя напередодні подій 1239 р. становила 285 га [Сытый, 2012, с. 80–81], а з формуванням цих укріплень територія міста досягла 350 га. Кордони Передгороддя є найбільш віддаленими (до 1750 м) від Дитинця. Під час обговорення доповіді колеги висловили сумніви щодо таких розмірів міста, наявності та щільності забудови на всій площі в межах укріплень. Сумніви ці щодо існування укріплень потребують пояснень. Слід нагадати про роботи з вивчення укріплень та показати результати досліджень виявленої на території Передгороддя забудови.

Чернігів XVIII–XIX ст. був значно менший за місто давньоруського часу й розвивався вздовж шляхів, що йшли на Стародуб, Новгород-Сіверський та Київ. Укріплення давньоруського Передгороддя в цей час знаходилися на віддаленому орному полі й не потрапляли на карти міста. Лише один план кінця XVIII ст. фіксував найближчі околиці міста (рис. 1). На ньому позначені сади й городи містян у кордонах, що співпадають з лінією древніх укріплень Передгороддя. Дослідники Чернігова XIX ст., мешканці маленького міста, не мали уявлення про розміри міста давньоруського часу. Перша знахідка скарбу (виявленого у 1887 р. під час розбудови Олександрівської площі), що походить з території Передгороддя [Корзухина, 1954, с. 137–138; Пуцко, 2006, с. 190], та спостереження, зроблені під час прокладання першого водогону [Труды, 1903, с. 15–16], дозволили скласти перші уявлення про розмір міста у XII–XIII ст. З накопиченням нових археологічних матеріалів поступово змінювалися уявлення про розмір міста давньоруського часу.

Під час підготовки до XII Археологічного з'їзду А.К. Яригін склав перший план давньоруського Чернігова [Ярыгин, 1905, с. 173–177; Ярыгин, 1998, с. 139–144]. На ньому були нанесені Дитинець, укріплення Окольного міста та оборонна лінія Передгороддя, яка ще була подекуди помітною на полях навколо забудови міста. Укріплення Передгороддя були описані у XVIII ст. О. Ф. Шафонським [Шафонський, 1851, с. 278], у XIX ст. М. Е. Марковим [Марков, 1816, с. 19–20] та у ювілейному виданні Чернігівської міської управи, надрукованому в 1908 р. [Очерк, 1908, с. 34–35]. Після опису місця розташування укріплень фортеці (Дитинця), нового міста (східна частина Окольного міста) та «Третяка» (західна частина Окольного міста) зроблено опис «внешнего города» (Передгороддя). Зокрема зазначалося: «...обнесен 3-м валом, окружавшим по обрыву горы Елецкий монастырь, усадьбу Духовного училища и далее мимо Демореновского кирпичного завода (следы вала сохранились) охватывавшим усадьбу

Рис. 1. План Чернігова 1797–1802 рр.

Богоугодных заведений; через Ковалевку вал выходил на Ростиславскую ул. (следы на Елецком огороде) и от «Пяти углов», огибая городскую усадьбу сборного пункта, усадьбу земства, Снигиревой и губернаторскую, вал шел к Красному мосту» [Очерк, 1908, с. 34 – 35].

Укріплення Передгороддя на правому березі р. Стрижень (на місці побудови нового костьола) досліджувалися співробітниками заповідника «Чернігів стародавній» під керівництвом І. М. Ігнатенка. Згідно зі свідченнями В. П. Коваленка, А. А. Карнабед фіксував рови Передгороддя на розі вулиць Пирогова та Леніна та на розі вулиць Леваневського та Урицького (сучасна П'ятницька) [Коваленко, 1995, с. 41]. На лівому березі р. Стрижень укріплення досліджувалися в трьох місцях: на перехресті «П'яти кутів» А. А. Казаковим та А. А. Василенком у 1990 р. [Казаков, 1990, с. 4]; на північний захід від перехрестя у 2000 р. В. В. Сохацьким [Сохацький, 2000, с. 6–8]; рів у траншеї по вул. Гетьмана Полуботка у 2003 р. [Моця, 2005, с. 233].

Таким чином, можна стверджувати, що укріплення, нанесені на план А. К. Яригіна та описані у XVIII — на початку XX ст., мають археологічне підтвердження в матеріалах розкопок. Складений А. К. Яригіним план Чернігова давньоруського часу ліг в основу плану, запропонованого Б. О. Рибаківим [Рибаків, 1949, с. 9–14], на базі якого склалися подальші плани міста та етапів його розвитку [Богусевич, 1951, с. 116–125; Карнабед, 1980, с. 15; Мезенцев, 1980, с. 59; Коваленко, 1988, с. 22–33; Ситний, 2007, с. 199–210; Шекун, 2007, с. 106–118; Моця, 2011, с. 110] (рис. 2).

Розміри Передгороддя були настільки великими, що упродовж тривалого часу вважалося, що значна його площа була незабудованою. Уявлення археологів про цю частину міста змінювалися мірою накопичення матеріалів археологічних робіт. Після виявлення скарбів наприкінці 50-х років (у дворі будинків № 55, 57 по вул. Щоля) були проведені археологічні дослідження, що дозволили припустити існування на території Передгороддя багатой садиби посеред, як тоді вважалося, незабудованої території. Це було відображено на картині Г. О. Петраша, що змальовує Чернігів давньоруського часу [Лепявко, 2012, с. 68–69].

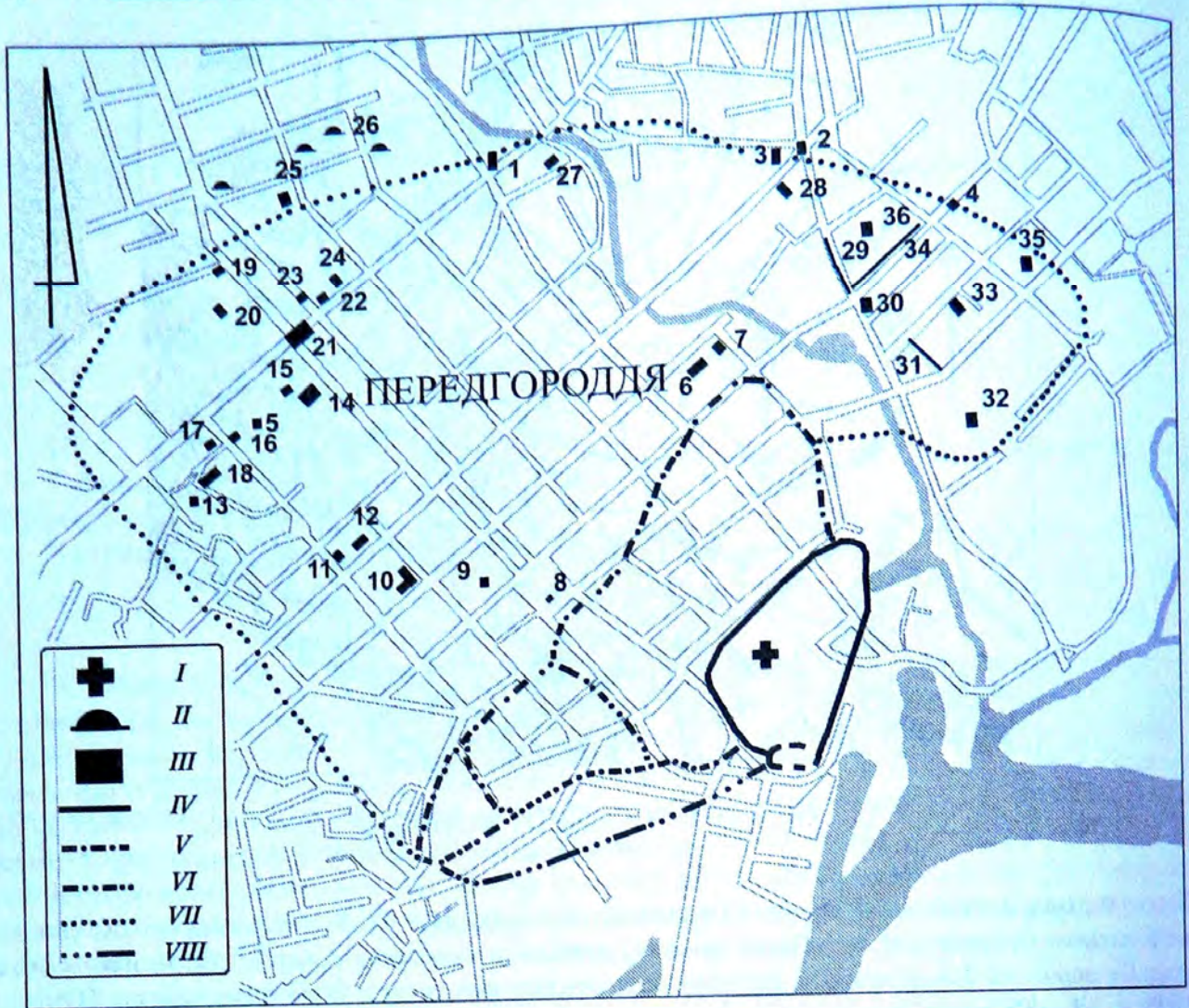

Рис. 2. Розташування розкопів на території Передгороддя Чернігова:

- 1 — Київська, 73 (костел); 2 — перехрестя «П'ять кутів»; 3 — Держинського; 4 — Гетьмана Полуботка (рів); 5 — місце знахідки скарбів 1957 р.; 6 — Коцюбинського, 81; 7 — Пушкіна, 34-А; 8 — початок Алеї Героїв; 9 — Магістратська, 1; 10 — Кирпоноса, 24; 11 — Комсомольська, 37-39; 12 — Примакова, 10; 13 — Папанінців, 18-А; 14 — Леніна, 40 (см № 1); 15 — Щорса, 2-А; 16 — Комсомольська, 57; 17 — Комсомольська, 58; 18 — Комсомольська, 56 (подвір'я ПТУ № 5); 19 — перехрестя Пирогова та Леніна; 20 — Леніна, 44; 21 — перехрестя Щорса та Миру; 22 — Київська; 23 — Леніна; 24 — Київська, 48; 25 — 9 Січня, 25; 26 — «Стриженська» курганна група; 27 — Зелена; 28 — Жовтневої революції, 182; 29 — Воїнів Інтернаціоналістів, 31-53; 30 — Воїнів Інтернаціоналістів, 21; 31 — Шевченка, 24; 32 — Савчука; 33 — Лермонтова, 16; 34 — Гетьмана Полуботка, 35-47; 35 — перехрестя Шевченка та Молодчого; 36 — Воїнів Інтернаціоналістів, 39

Зі створенням у Чернігівському історичному музеї Відділу археології розгорнулися широкі археологічні роботи, й уявлення про поширення забудови Передгороддя почали змінюватись, але навіть у 1995 р. В. П. Коваленко писав: «...виявлені лише окремі садиби, між якими знаходилися чималі площі, вільні від забудови». Він виключав заплаву р. Стрижень з площі Передгороддя як непридатну для заселення [Коваленко, 1995, с. 42-44]. Дослідження 1995 р. О. В. Шекуна по вул. Коцюбинського, 81-А заперечили таку думку, виявивши під краєм тераси р. Стрижень щільну забудову XI — середини XIII ст. [Ситий, 2007, с. 199-210]. А роботи І. А. Готуна у 2001 р. по вул. Стрижень [Готун, 2002, с. 111-113].

Розглянемо характеристики забудови однієї з основних містоутворюючих осей — древньої вулиці, що йшла від Київських (Любецьких) воріт Дитинця в бік виїзду на

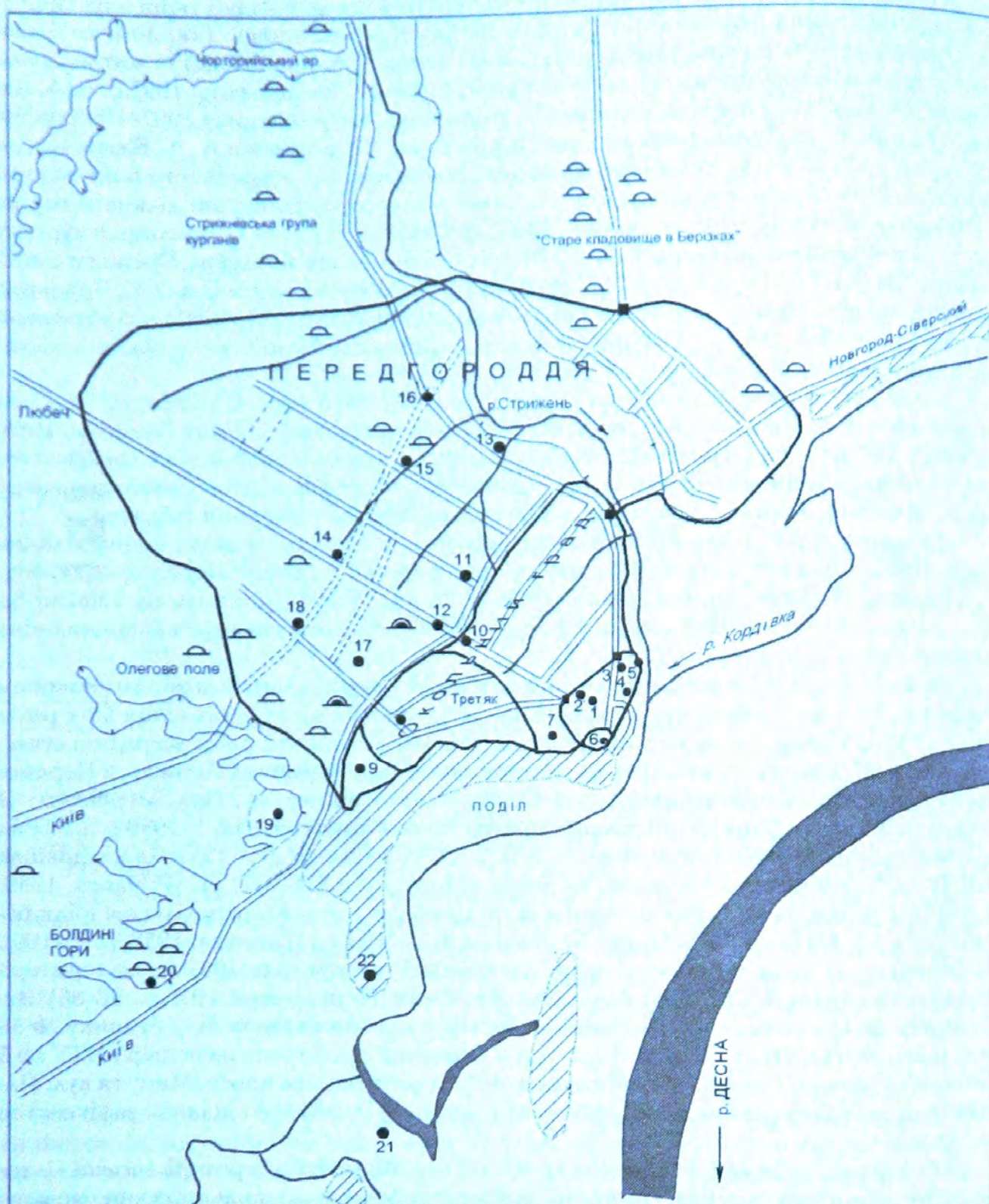

Рис. 3. Вулична мережа та розташування цвинтарів і церков на території давньоруського Чернігова:
 1 — Спаський собор; 2 — Борисоглібський собор; 3 — храм-усипальниця; 4 — Михайлівська церква;
 5 — Благовіщенський собор; 6 — церква на Верхньому Замку; 7 — церква на місці Катерининської
 церкви; 8 — цвинтар Кирпоноса, 7; 9 — Успенський собор; 10 — брама Окольного міста;
 11 — П'ятницька церква; 12 — гробниці біля Театрального скверу; 13 — цвинтар Коцюбинського, 81;
 14 — цвинтар Кирпоноса, 24; 15 — цвинтар Леніна, 35-Б; 16 — цвинтар Фрунзе, 47; 17 — цвинтар Куй-
 бишева, 13; 18 — цвинтар Коцюбинського, 32; 19 — «Сіверянська» церква; 20 — Іллінська церква;
 21 — цвинтар на березі оз. Млиновище; 22 — надбрамна церква на Подолі

Можливо, будуть зауваження, що вздовж струмка забудова існувала, але вглиб території вона не поширювалася. Тому одразу нагадаємо результати досліджень О. В. Потаповим у 1988–1989 рр. на ділянці підземного переходу (перехрестя вул. Щолі 1220 м² виявити забудову, представлену підклітами жител першої половини XIII ст., господарськими спорудами та залишками садибних огорож. У 2005 р. [Моця, 2006, с. 294] та у 2008 р. А. Л. Казаковим були довивчені ділянки, що прилягали до підземного переходу [Казаков, 2009, с. 98]. На площі 1600 м² було виявлено 18 житлових і господарських споруд та 20 ям. Ділянка була розташована на північ від школи № 1 та на схід від міської лікарні. Окремо відзначимо об'єкти давньоруського часу, виявлені А. А. Карнабедом по вулицях Київській та Леніна (навколо будівлі сучасного Мегацентру) [Карнабед, 1973, с. 14].

Уявлення про розташування забудови на території Передгороддя змінювалися поступово. У 80-х роках існувала думка, що об'єктів давньоруського часу північніше вул. Київської не існувало, тому спостереження за ходом будівельних робіт не велися. Єдиними дослідженнями, проведеними у кварталах сучасної забудови, обмежених вулицями Київська та 9 Січня (сучасна Софії Русової), були роботи, здійснені в 1984 р. Г. А. Мудрицьким. Йому вдалося зафіксувати котлован споруди, пов'язаної з обробкою заліза [Мудрицький, 1993, с. 96–98]. Лише у 1994 р. Г. В. Жаров зупинив розпочате будівництво та провів дослідження по вул. 9 Січня, 25. У розкопі зафіксовані залишки курганів XI ст. та ґрунтові поховання XII — середини XIII ст. [Жаров, 1994, с. 1–19]. Слід зазначити, що укріплення Передгороддя в цій частині міста зафіксовані лише під час спостережень А. А. Карнабедом у 70-х роках XX ст., тому однозначно відповісти на питання, входить ділянка досліджень по вул. 9 Січня, 25 до складу Передгороддя, чи ні — досить складно. Якщо не входить, то ми маємо залишки курганної групи, названої Д. Я. Самоквасовим «Стрижневською», та ґрунтові поховання за межами міста. Протилежна відповідь дозволяє визнати факт наявності біля укріплень ще не заселених ділянок Передгороддя.

На північний схід від підземного переходу досліджувалися ділянки забудови по вул. Зелена, 13 (роботи І. А. Готуна 2001 р.) і на подвір'ї по вул. Київська, 23 (роботи Т. П. Валькової та В. В. Сохацького 2000 р.). Автор не має даних про всі роботи на території Передгороддя, тому картина може бути неповною, але є всі підстави вважати, що лінія укріплень Передгороддя існувала, а територія, обмежена укріпленнями, заселялася поступово протягом XII — першої половини XIII ст.

Щодо забудови Застриження А. Л. Казаковим нещодавно була оприлюднена думка про наявність подібної забудови й на лівому березі р. Стрижень [Моця, 2011, с. 118]. Східна ділянка Передгороддя, розташована на лівому березі р. Стрижень, окрім ділянок уже згаданих робіт з виявлення укріплень, досліджувалася значно менше, ніж розташована на правому березі річки. Тим не менше, можна згадати розкоп по просп. Жовтневої революції, 133 (будівля Промінвестбанку біля Театру ляльок), де на площі понад 1000 м² була виявлена регулярна садибна забудова XII — середини XIII ст. [Ситий, 2007, с. 199–210].

На схід від розкопу по просп. Жовтневої революції, 133 дослідження проводилися А. Л. Казаковим за напрямком траншеї, що пройшла по вул. Воїнів Інтернаціоналістів від перехрестя «П'яти кутів» до вул. Гетьмана Полуботка. Досліднику вдалося зафіксувати 9 споруд та 2 ями XII–XIII ст., розташовані на цій ділянці посаду [Казаков, 1990, с. 13]. На північний схід була виявлена ділянка проїжджої частини вулиці [Моця, 2006, с. 294]. Далі на схід роботи проводилися на вул. Воїнів Інтернаціоналістів, де у 2000 р. Г. В. Жаровим на площі 140 м² зафіксовано давньоруську забудову [Валькова, 2000, с. 89]. У 1979 р. в районі будинку Культури товариства сліпих В. П. Коваленком здійснювалися спостереження за прокладкою теплотраси від старої котельні по вул. Лермонтова, 5 до будинку № 26 по вул. Шевченка [Коваленко, 1979, с. 1–7]. Вдалося зафіксувати котловани жител та господарських споруд, розташованих за 1050 м

від Спаського собору. Ближче до краю тераси р. Десна біля будинку, де працює кабінет флюорографії (вул. Савчука), В. В. Сохацьким виявлено об'єкти давньоруського часу. Отже можна констатувати, що на Застриженні забудова давньоруського часу в межах Передгороддя поширювалася вздовж країв тераси річок Стрижень та Десна.

Траншея, що пройшла по проїжджій частині вул. Гетьмана Полуботка від мосту, розташованого біля військового шпиталю, спочатку зафіксувала забудову, потім розрізала ділянку (між будинками № 32–47) з ґрунтовими похованнями за християнською обрядовістю і вийшла на верхній край тераси, де й виявила рів Передгороддя. Поховання ґрунтового могильника були розташовані на відстані 180 м від краю лівого берега р. Стрижень (по вул. Лермонтова, 16) та фіксувалися, починаючи з 140 м до 350 м по вул. Гетьмана Полуботка. Можна дійти висновку, що ґрунтовий могильник займав ділянку, розташовану вище по схилу берега річки за межами поширення забудови Передгороддя. Поховання курганного та ґрунтового могильників були виявлені під час досліджень котлованів на перехресті вулиць Шевченка та Молодчого, де забудова відсутня [Моця, 2006, с. 294]. Матеріали цих досліджень вказують на існування в межах Передгороддя ґрунтового могильника, який у домонгольський час так і не був забудований.

Судячи з розташування укріплень, саме на території Застриження існувала ще одна ділянка ґрунтового могильника, яка мала значні розміри. Можемо констатувати, що укріплення Передгороддя у східній частині міста, як і в західній, мали незабудовані території, зайняті ґрунтовим могильником, який утворився ще до появи цих укріплень. На думку В. П. Коваленка, побудова укріплень Передгороддя відбулася наприкінці XII — на початку XIII ст., і в її складі (вздовж укріплень) залишилася смуга ще не забудованої території [Коваленко, 1995, с. 42–44].

На середину XIII ст. Чернігів був одним з найбільших міст Європи, укріплена площа якого становила приблизно 350 га, але у складі Передгороддя існувало кілька ділянок кладовищ, які так і не були забудовані до монгольської навали.

На ділянці ґрунтового могильника в західній частині міста укріплення Передгороддя логічно проходили по краю Холодних ярів, а з північного та східного боків міста його мешканці чи зумисне включили територію ґрунтового могильника в межі укріплень, чи збудували укріплення з урахуванням швидкого розширення забудови до нових кордонів.

Останнім часом на території Валу (Дитинець древнього міста) співробітниками заповідника «Чернігів стародавній» встановлені інформаційні щити, що ілюструють розвиток Чернігова. Давньоруський Чернігів презентує репродукція картини О. Г. Петраша, написана після археологічних робіт кінця 50-х років XX ст., зображення якої продовжує формувати у свідомості мешканців та гостей міста уявлення про його забудову та економічний розвиток. Однак накопичений на сьогодні археологічний матеріал змушує відмовитись від застарілих стереотипів.

Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова / В. А. Богусевич // Археологія. — К., 1951. — Т. 5. — С. 116–125.

Валькова Т. П. Охранные археологические раскопки в Чернигове / Т. П. Валькова, Г. В. Жаров, Т. Н. Жарова, В. В. Сохацкий // АБУ 1999–2000 рр. — К., 2001. — С. 87–89.

Валькова Т. П. Отчет об охранных археологических раскопках на территории Предгородья древнего Чернигова (ул. Киевская, — Фрунзе) в 2000 г. / Т. П. Валькова, В. В. Сохацкий // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2000/139, 16 с.

Готун І. А. Роботи Північної експедиції 2001 р. / І. А. Готун, С. О. Сорокін, О. С. Дудко // АБУ 2000–2001 рр. — К., 2002. — С. 111–113.

Готун І. А. Отчет об охранных археологических исследованиях посада древнего Чернигова (ул. Зеленая, 13) в 2001 году // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2001/192, 19 с.

Гребень П. Н. Отчет об охранных археологических работах 1992 г. на посаде г. Чернигова по просп. Октябрьской революции, 133. Т. II / П. Н. Гребень, Ю. Н. Сыгый // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1992/224, 59 с.

Гребень П. Н. Отчет об охранных археологических работах в северо-западной части посада древнего

- г. Чернигова в 1992 г. / П. Н. Гребень, Ю. Н. Сытый // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1992/155, 43 с.
- Едомаха И. И. Отчет о «Южно-Русской» экспедиции за 1958 г. / И. И. Едомаха // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1958/25, 32 с.
- Жаров Г. В. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства жилого дома по ул. 9 Января, 25 в 1994 году / Г. В. Жаров, Т. Н. Майборода // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1994/89, 19 с.
- Казаков А. Л. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2008 р. / А. Л. Казаков, О. Є. Черненко, С. О. Сорокін // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 98–99.
- Казаков А. Л. К вопросу об усадебной застройке Черниговского Предградья XI–XIII вв. / А. Л. Казаков // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сентября 1988 г. — К., 1990. — С. 23–28.
- Казаков А. Л. Научный отчет об археологических раскопках на территории Черниговского посада по ул. Куйбышева, 1 в 1997 году // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1997/123, 14 с.
- Казаков А. Л. Охранные раскопки 1990 г. в Чернигове (по улицам 1 Мая и Папанинцев) / А. Л. Казаков, А. А. Василенко // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1990, 14 с.
- Карнабед А. А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове / А. А. Карнабед // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1973/116, 14 с.
- Карнабед А. А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабед. — К., 1980. — 128 с.
- Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова / В. П. Коваленко // Чернигов и его округа. Сборник научных трудов. — К., 1988. — С. 22–33.
- Коваленко В. П. Отчет об охранных работах в г. Чернигове в 1979 г. / В. П. Коваленко // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1979/81, 12 с.
- Коваленко В. П. До вивчення чернігівського Передгороддя / В. П. Коваленко // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів, 1995. — С. 40–44.
- Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. — М.:Л., 1954. — 158 с.
- Лепявко С. Чернігів. Історія міста / С. Лепявко. — К., 2012. — 432 с.
- Марков М. О достопамятностях Чернигова / М. Марков // Об успехах народного просвещения. — № XLI. — СПб., 1816. — 56 с.
- Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова / В. І. Мезенцев // Археологія. — 1980. — Т. 34. — С. 53–64.
- Моця О. Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Казаков. — К., 2011. — 316 с.
- Моця О. П. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігів у 2005 р. / О. П. Моця, О. Є. Черненко, А. Л. Казаков, С. О. Сорокін // АДУ 2004–2005 рр. — К.–Запоріжжя, 2006. — С. 293–295.
- Моця О. П. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. / О. П. Моця, О. Є. Черненко, А. Л. Казаков, С. О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 233.
- Мудрицький Г. А. Ковальське ремесло літописних міст Чернігово-Сіверської землі / Г. А. Мудрицький // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.», Чернігів, 15–18 травня 1990 р. — Чернігів, 1993. — С. 95–101.
- Очерк истории города Чернигова 907–1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. — Чернигов, 1908. — 71 с.
- Попудренко М. А. Стародавні знахідки з Чернігова / М. А. Попудренко // Археологія. — 1975. — Т. 16. — С. 82–86.
- Потапов А. В. Охранные раскопки по ул. Ленина в 1989 г. (посад древнего Чернигова) / А. В. Потапов // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1989/152, 31 с.
- Пуцко В. Г. Ювелирные изделия в средневековом Чернигове (состав, происхождение, вопросы хронологии) / В. Г. Пуцко // Археологія Юго-Востока Руси. Материалы IV научной конференции. — Елец, 2006. — С. 189–210.
- Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7–99.
- Рыбаков Б. А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г. / Б. А. Рыбаков // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, 1959/20 б, № 3357, 87 с.
- Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і росту території давньоруського Чернігова / Ю. Ситий // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 199–210.
- Ситий Ю. М. Поховання біля древньої Любецької вулиці давньоруського Чернігова / Ю. М. Ситий // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. — К.–Глухів, 2012. — Вип. 5. — С. 114–120.
- Сохацкий В. В. Отчет об археологических раскопках на территории некрополя и Передгородья древнего Чернигова в 2000 г. / В. В. Сохацкий // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2000/109. — 12 с.
- Сытый Ю. Н. Планировка северо-западной части Черниговского Предгородья / Ю. Н. Сытый // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы докладов II Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. — Гомель, 1991. — С. 56–60.

Сытый Ю. Н. Укрепления древнерусского Чернигова X века / Ю. Н. Сытый // Русь в IX–X вв.: общество, государство, культура. Тезисы докладов международной научной конференции (Москва, 6–8 ноября 2012 г.). — М., 2012. — С. 80–81.

Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов, 1903. — Вып. 5. — 130 с.

Черненко О. Є. Дослідження на території Чернігова у 2009 р. / О. Є. Черненко, А. Л. Казаков, В. В. Рижий // АДУ 2009 р. — К.–Луцьк, 2010. — С. 461–462.

Шафонський А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. — К., 1851. — 740 с.

Шекун О. В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя / О. В. Шекун // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 106–118.

Ярыгин А. Былое Черниговской земли / А. Ярыгин. — Чернигов, 1998. — 144 с.

Ярыгин А. К. Изыскания о древнем расположении г. Чернигова // Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. III. — С. 173–177.

Ю. М. Ситий

ПЕРЕДГОРОДДЯ ЧЕРНІГОВА

Аналізуються матеріали розкопок, що походять з території (площа 285 га) Передгороддя Чернігова. Поява укріплень Передгороддя датується В. П. Коваленком кінцем XII — початком XIII ст. На території Передгороддя простежуються міські квартали, окреслені давньоруськими вулицями. Забудова садиб не фіксується вздовж країв обмеженої укріпленнями території. Можливо, укріплення були зроблені з розрахунком на подальше зростання міста. У західній та східній частинах території Передгороддя виявлені ділянки ґрунтового могильника, які так і не були забудовані.

Yu. M. Sytyi

THE PEREDGORODDYA OF CHERNIHIV

Materials of excavations that took place on the territory of Peredgorodje of Chernigov are being analyzed in the article. Fortifications overcame a new growing district on the area of 285 ha. Dates of the fortification appearance after V. P. Kovalenko are the end of XIIth — beginning of XIIIth century. Old Rus' streets with dense buildings were found on the territory of Peredgorodje. We can also trace city quarters bounded by streets. Estate buildings are not fixed along the edges of the territory measured by the fortifications. Perhaps the fortifications were made taking into consideration the future growth of the city. Parts of burial ground were found on the western and eastern part of Peredgorodje.